

Les milícies antifeixistes de la Catalunya central durant la Guerra Civil de 1936

Dels quadres de defensa a la Columna Terra i Llibertat

Miguel G. Gómez

Les columnes milicianes que sortien cap el front durant l'estiu de 1936 tenien un origen proletari. De les comarques del Bages, del Berguedà i del nord del Baix Llobregat partiria cap el Front del Centre una gran columna organitzada per la CNT, la Columna Terra i Llibertat. No era un grup més de milicians per ser afegit a una columna superior, sinó una unitat de combat autònoma similar a les que sortien de Barcelona. En aquest article veurem els precedents revolucionaris que van fer possible aquesta unitat.

El 19 de juliol de 1936 esclataria als carrers de Barcelona una gran insurrecció obrera que derrotà l'exèrcit aixecat en armes contra la República. Afortunadament la ciutat de Manresa no va patir cap sobresalt gràcies a que el Batalló de Metralladores número 4, situat a la Caserna del Carme va romandre tranquil. La majoria de la seva oficialitat va mantenir la seva fidelitat a la República.

Amb tot, els obrers manresans estaven preparats. Des de la tarda anterior a la revolta havien conformat un dispositiu de defensa, creat en una reunió de la Federació Local de Sindicats Únics de la CNT, la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), les Joventuts Llibertàries i el Comitè de Defensa in-

Tropes de l'exèrcit a la Fàbrica Nova per la insurrecció d'Octubre de 1934. Imatge cedida per Joaquim Aloy.

tercomarcal. Malgrat algun escamot d'Esquerra Republicana de Catalunya i Estat Català i del grup d'acció del POUM marxista, el pes de la defensa contra la rebel·lió antirepublicana al Bages el portava el moviment llibertari. Era l'únic que disposava d'armes, si bé molt poques. El Sindicat de Químiques va fabricar algunes bombes de mà i des de les mines de Súria havien fet arribar dos camions amb dinamita. Els grups de defensa van assaltar les dues armeries de la ciutat aquella nit

del 18 al 19. De matinada tota la milícia llibertària es va reunir al Teatre Conservatori, en estat d'alerta.

Però el batalló mai es va moure de la Caserna. La conspiració manresana per unir-se al cop d'estat va fracassar totalment. La Guàrdia Civil dels pobles va convergir en Manresa i també va mostrar la seva adhesió a la República.

Abans del cop d'estat alguns soldats de la caserna del Carme havien mantingut relacions amb els grups

anarquistes. Els passaven informació sobre els moviments i les idees dels seus oficials. La gran majoria eren joves que hi feien el servei militar, però fins i tot hi havia algun oficial simpatitzant del moviment revolucionari¹.

L'únic incident d'aquests dies al Bages seria un "aixecament feixista" a Santpedor, el dia 19 a la nit. En realitat era un acte desesperat del capellà del poble que s'havia atrinxerat a l'església i va disparar contra els transeünts des del campanar. Al local de la CNT de Manresa, situat al carrer Passatge Sense Nom –que feia de quarter general en aquells moments– va acudir un enviat de Santpedor. Amb les ganes d'acció que tenia la gentada congregada van omplir diversos camions. El problema va acabar-se amb dos cartutxos de dinamita. Pedro Flores diu que des de Santpedor ja es podia veure el reflex de l'incendi de l'església de Sant Joan de Vilatorrada, cremada la nit del 19 al 20 de juliol enmig d'una mena de festa popular.

El dia 20 de juliol baixarien 25 voluntaris de Manresa a Barcelona per informar-se de la situació i veure si podien aconseguir més armes. Aquell dia s'aclariria la situació a tots els pobles de la comarca. Els miners de Cardona enviarien un camió carregat d'explosius a la ciutat comtal i també en sortiria un grup cap a Solsona, ciutat amb una forta presència de la dreta organitzada. Del grup de manresans desplaçat a la capital una part aniria a entrevistar-se amb el Comitè Regional de la CNT i l'altre a la Caserna de Sant Andreu, on el poble havia aconseguit els 30.000 fusells que s'hi emmagatzemaven. Aquest segon grup tornaria a Manresa en tren i seria rebut a la ciutat amb un bany de multituds ansioses de notícies de primera mà del que havia ocorregut a Barcelona. Amb aquest tren vindria també un petit grup de militants llibertaris de Gràcia. Com és lògic, totes aquestes armes servirien per armar nous grups.

El dia següent es constituïria el Comitè de Milícies Antifeixistes, de caràcter comarcal. Els relats són confusos i sovint es confon aquest organisme amb el Comitè Revolucionari Antifeixista (de caràcter local) organitzat pels partits polítics manresans

i sindicats reunits al Teatre Conservatori el dia anterior. La multitud allà reunida va ocupar aquell dia 20 el Casino, quedant com a seu del Comitè Revolucionari i en el futur com a Casa del Poble.

El Comitè de Milícies en la pràctica era una continuació del Comitè de Defensa intercomarcal de la CNT, i estava dirigit pels cenetistes Asensi i Solé (n'eren Tomàs Asensi i Solé Tresserras?). Aquest comitè requiriria l'empresa d'Autobusos Manresa-Berga i els tallers de Construccions Metàliques de Sallent que s'utilitzarien per fabricar armament des del primer dia.

El dia 23 les metralladores del batalló serien confiscades pels anarquistes sense gaire oposició dels militars –sota l'amenaça d'un atac imminent. Un grup de milicians aniria a Barcelona per unir-se a la columna Duruti, que sortiria pel front d'Aragó el dia 24. Part d'aquesta gent s'uniria al grup de miners de Fígols i Sallent que havia combatut a Barcelona –n'eren una quarantena aproximadament comandats per Pablo Ruíz, que havia estat un dels membres del comitè revolucionari de Fígols el 1932². Aquests militants de la comarca formarien la *Centúria Dinamiters de Fígols*, que gaudiria d'un lloc d'honor en la desfada per la Diagonal de Barcelona.

Els llibertaris en aquells dies de juliol tenien el control militar de les comarques de l'Alt Llobregat i el Cardener, però no van prendre el poder polític i van decidir fusionar els diferents comitès –participaven dels dos– en un de caràcter unitari a principis d'agost. És a dir que van dissoldre el Comitè de Milícies en el Comitè Revolucionari.

Ara bé, d'on havien sortit aquests milicians de l'Alt Llobregat?

Els quadres de defensa

Des de finals d'abril de 1931 el sector més revolucionari de la CNT, afí al grup anarquista Nosotros (de Ascaso, Garcia Oliver, Jover, Duruti, etc.) va donar la consigna de crear quadres de defensa als sindicats. Esperaven que la República tingués una vida

curta, i somniaven emular la Revolució Russa. En efecte, el proletariat rus va poder portar a terme la Revolució d'Octubre uns pocs mesos després de la del Febrer. Però les circumstàncies no eren les mateixes que a Rússia i la República mal que bé en va sobreviure.

Tot i així molts grups anarquistes entrarien en activitats conspiratives, seguint la llarga tradició de revolució armada que provenia dels anys vint –on tenim l'exemple de l'intent d'atemptat contra el Rei Alfons XIII i Primo de Rivera per part del grup anarquista de Súria l'octubre de 1929. O també podem remuntar els orígens de l'anarquisme armat a la comarca en l'activitat del grup Los Solidarios (precedent de Nosotros) l'any 1923. És conegut que Joan Garcia Oliver, juntament amb activistes manresans, va ser responsable del tiroteig contra un grup de militants del Sindicat Lliure en el bar Alhambra.

Els grups anarquistes d'acció de Manresa farien la seva aparició durant la vaga general de 1930 contra la Monarquia i, sobretot, en la vaga de la Telefònica de Manresa de l'estiu de 1931 on portarien a terme diversos actes de sabotatge contra la companyia de telèfons. El militant Enric Grau recordava que la FAI va activar un grup d'acció amb motiu d'aquella vaga³. Es van dedicar a petits sabotatges com volar els pals elèctrics deixant a les fosques la ciutat. Aquest grup (amb més persones) estarien al capdavant de la fracassada revolta del gener de 1932 a Manresa.

També durant les vagues mineres els grups més actius es foguejarien. A tall d'exemple podem citar la vaga de la mineria de Cardona el 13 de juliol. Per tal d'apaivagar-la es van enviar 300 soldats de l'exèrcit dirigits pel general Batet i 56 miners van ser acomiadats⁴. Els miners afirmaven al periòdic sindical que «*los obreros nos incautamos las minas y formamos guardias continuas para poder responder del orden de todo*»⁵. A Súria es van enviar dos autobusos plens de guàrdies. Arribats a Súria els miners els van rodejar i desarmar, i van guanyar ràpidament la readmissió dels acomiadats i l'expulsió dels guàrdies⁶.

Vaga de Telefònica a Manresa, juliol de 1931. Imatge cedida per Joaquim Aloy.

A finals d'any els grups anarquistes atraïen molta gent i se'n crearen de nous a tots els pobles. Amb la insurrecció de Fígols tot aquest entorn revolucionari estaria plenament actiu i formaria part dels embrions de milícies que s'hi crearien. Per aquesta ocasió els pobles miners de Sallent, Súria i Cardona se sumen a la vaga de Fígols i ocupen els seus respectius ajuntaments, penjant banderes negres i roges al balcó del consistori, cremant els arxius de la propietat, creant milícies obreres armades i proclamant el comunisme llibertari. A Súria també van desarmar el sometent, agafant-los les armes. A Navarres i Balsareny també es proclamà el comunisme llibertari mentre que a Gironella i Puig-Reig declararien una vaga general de braços caiguts, que no era revolucionària. La vaga serà ràpidament controlada per l'exèrcit que ocupà l'Alt Llobregat i el Cardener quedant detinguts centenars de revolucionaris. En cap moment es produiria vessament de sang.

A Manresa, a l'abril i el maig tindrien lloc una sèrie de detencions que comportaria la descoberta d'un centenar de bombes més. La repressió de

tots aquests successos comportarien centenars de detencions i l'aturada del funcionament normal dels sindicats.

Seria a finals de 1932 quan a la comarca es creà un *Comitè de Defensa* –d'acord amb les decisions de l'Organització i sota els consells dels militants de Barcelona⁷. Abans de la insurrecció del 8 de gener, havien obtingut uns explosius d'una barraca de les graveres de Puigberenguer de Manresa. Aquest comitè estava encarregat de dirigir el procés d'insurrecció a la comarca i tenia contacte amb els grups de defensa dels pobles (com per exemple Casto Ballesta de Cardona, Celestí «l'esmolet» de Berga o Solé Tresserres de Cercs⁸) i a través d'ells amb la xarxa de grups anarquistes de la comarca.

El Comitè abandonava el model del grup d'acció vinculat a la clandestinitat del període anterior i adoptava el dels comitès revolucionaris, preparats per aixecar un gran grup d'obres i prendre el control d'una població, com havien experimentat amb la revolta del gener.

La vaga insurreccional del 8 de

gener de 1933 va tenir lloc principalment a Sallent, dins la comarca. Consistí en la detonació de diversos artefactes explosius, l'assalt de la caserna de la Guàrdia Civil –que va resultar incendiada– i alguns tiroteigs pel poble. Al dia següent, els reforços policials van trobar cent bombes en un escorcoll al local de la CNT sallentina, acabant amb la revolta. El resultat seria de 2 morts, 5 ferits i 21 detinguts.

A Manresa esclatarien 2 bombes més i la Guàrdia Civil trobaria un amagatall amb 500 cartutxos de dinamita. A Monistrol de Montserrat es produïren 15 detencions més. A les poblacions de Montcada i Ripollet es va proclamar el comunisme llibertari i la vaga insurreccional tindria bastant ressò a l'Aragó i Andalusia; destacant els fets de Casas Viejas, amb 14 morts per la força pública. El total seria de 32 morts en tot l'estat i un descrèdit molt gran per la via insurreccional. Tot i així, l'impacte de les massacres policials provocarien la caiguda del govern Azaña.

A partir d'un cicle de vagues que portarien a la CNT a una situació de persecució a tot Espanya amb 9.600

presos propis i amb els sindicats desorganitzats, es celebrà el Ple Nacional de Madrid del 12 de juny. En aquesta trobada els sindicats formalitzen l'aparició dels Comitès de Defensa:

"Constitución de los Cuadros de Defensa: "Se constituyen los cuadros de Defensa locales, comarcales o regionales y nacionales por individuos de la organización sindical y específica, La misión de estos comités es llegar a la rápida constitución y control de los cuadros de Defensa en la localidad, comarca o región, Estos cuadros o grupos revolucionarios sólo entrarán en juego en el momento decisivo, es decir, en el hecho insurgente de la revolución, por lo tanto, los componentes de esta organización como tales, no podrían intervenir en simples movimientos huelguísticos, cualquiera que sea el carácter o significación de éstos, si antes no ha sido acordado de una manera expresa por la organización Sindical Nacional, tampoco podrán consumir el material acumulado sobre el que se ejercerá una fiscalización rigurosa,

"Agrupaciones: No sobrepasarán en ningún momento el límite que se impone su propia actuación revolucionaria, no tendrán potestad para declarar ninguna clase de movimiento y se dedicarán a organizar estratégicamente la revolución (...). Por medio de sus comités responsables, ejercerán un control expreso sobre los Comités de Defensa quienes estarán obligados a rendir cuentas mensualmente a la organización que les nombró y de la que serán en absoluto mandatarios. Para el desempeño de su cometido los Comités de Defensa podrán buscarse asesoramiento aunque con la máxima discreción."⁹

Les conspiracions revolucionàries no acabarien aquí. Les eleccions de novembre de 1933 les guanyaria la dreta. Els anarquistes revolucionaris per no quedar-se amb la sensació d'haver contribuït a l'ascens d'uns partits reaccionaris per demanar l'abstenció van desencadenar una nova insurrecció el 9 de desembre de 1933, preparada

Columna Terra i Llibertat de 1936. Arxiu Comarcal del Bages / Fons Aj. de Manresa / UC 550.

des d'algunes setmanes abans de les eleccions. Però la insurrecció tampoc estava molt ben planificada i va provocar prop d'un centenar de morts, un altre centenar de ferits i unes 700 detencions arreu l'Estat en un clima de violència creixent.

A Manresa es van produir diverses explosions que van tallar les torretes d'electricitat. La vaga insurreccional convocada del 9 de desembre acabaria amb 9 detencions per col·locar tres bombes, entre les quals hi havia la bomba a les obres de la Seu de Manresa.

Per aquesta ocasió havia vingut a Manresa Cristòbal Albadaldetrecu, en nom del Comitè Regional, a fi d'organitzar un comitè revolucionari local que comptaria amb Demians i Fidel Torres¹⁰. Aquest comitè, juntament amb els diferents grups d'acció que existien a alguns sindicats (cautxú, ferrocarril, mineria, construcció, etc.),

estaven en relació directa amb el Comitè de Defensa de Barcelona i a la vegada amb el grup *Nosotros*, que el dirigia¹¹. De fet el Comitè de Barcelona havia demanat explosius a Manresa, que Josep Corbella els va proporcionar. Els revolucionaris els havien fabricat a la foneria Desverns.

A Cardona un grup compost per Martí Zomeño, Joan i Gaspar Llorente, Josep i Ramon Alcaide, Cristo Clemente, i Joan i Ramon Fortich va patricular pels carrers del poble, "infundiendo el pánico entre la gente de orden". Eren a la vegada el grup d'acció i el comitè revolucionari, que sovint es confonien.

Per l'ocasió de la Revolució d'Octubre de 1934 els comitès de defensa també es van reactivar. Des del mes de setembre funcionava un comitè renovat conformat per Paulí Malsand, Jesús García i Pedro Flores, entre d'altres¹².

El comitè funcionaria durant la Revolució malgrat estar la CNT oficialment al marge del moviment. Hi havia notícies que en algunes comarques s'estava implantant el comunisme llibertari. A Sallent s'havia proclamat la República catalana. Arribaven les primeres notícies d'Astúries. La confusió regnava. De manera que la CNT ràpidament va contactar amb l'Aliança Obrera que tenia la seva seu al local del CADCI, a la Muralla del Carme, per veure si podien iniciar una insurrecció a nivell local. Però l'Aliança ja estava guanyada pel derrotisme excepte per un grup del BOC que havia assaltat l'armeria del carrer del Cos amb Magnet i amb l'eufòria del moment destruïren també el local dels lerrouxistes¹³.

Tot i així, la Confederació tenia contactes a l'interior de la caserna del Carme. Per exemple, en aquells mesos estava fent el servei militar José Pellicer, futur cap de la *Columna de Ferro*, columna anarquista de València durant 1936. Els anarquistes intentarien solleva el batalló de Manresa per solidaritzar-se amb Astúries, comptant amb uns quants companys llibertaris de l'interior de la caserna. Era el 9 d'octubre i no van tenir èxit¹⁴.

Com veiem existia a la comarca tota una xarxa de grups revolucionaris de caire anarquista que s'activaven durant els moviments insurreccionals. Però també cal recordar el context de 1933-1934 que era de contínues vagues que no exclouïen els sabotatges, l'expulsió per la força dels esquiroles de les fàbriques o les tancades a les mines i les fàbriques amb xocs constants amb el sometent o la Guàrdia Civil, manifestacions d'aturats, etc., situacions que creaven un clima explosiu.

A més cal esmentar que a partir de 1934 faria la seva aparició una nova generació de joves radicalitzats pels esdeveniments que s'afiliarien als sindicats cenetistes i que crearien les Joventuts Llibertàries, pràcticament en cada poble de la comarca i en cada barri de Manresa. Aquesta organització seria l'espina dorsal del moviment llibertari comarcal i conformaria la majoria de la FAI, de la que les Jo-

ventuts n'eren una secció de cultura i propaganda.

L'any 1935 serà una època de reflexió de reajustament de les tàctiques revolucionàries. Si bé els socialistes van patir una profunda radicalització els anarcosindicalistes van apostar per una via més unitària. Astúries havia trastocat totes les conviccions prèvies. Al Ple de la Federació Local de Grups Anarquistes de Barcelona, celebrat el gener de 1935, es va aprovar una ponència que confirmava l'aposta pels comitès de defensa i renunciava a la tàctica de la gimnàstica revolucionària «*La revolución social no puede ser interpretada como un golpe de audacia, al estilo de los golpes de Estado del jacobinismo, sino que será consecuencia y resultado del desenlace de una guerra civil inevitable y de duración imposible de prever*». A l'empara de la revolució d'Octubre una part del moviment anarquista ja preveia el xoc d'uns mesos després. Per afrontar-lo proposaven la creació d'un Comitè de Preparació Revolucionària amb la funció de preparar una guerra: «*Dado que no es posible disponer de antemano de los stocks de armas necesarios para una lucha sostenida, es preciso que el Comité de preparación estudie el modo de transformar en determinadas zonas estratégicas las industrias [...], en industrias proveedoras de material de combate para la revolución*»¹⁵. És evident que una part d'aquesta ponència va ser portada a la pràctica, com a mínim a Barcelona, tot i que no seria descartable que els grups de tot Catalunya en tinguessin coneixement.

Durant la primavera de 1936, amb una situació social volàtil la CNT i els grups anarquistes de Barcelona estaven esperant un cop militar. El mes de juny i juliol tindran lloc mítings sindicals i anarquistes a tota la comarca en els quals hi participarien militants com Francisco Ascaso, Ricardo Sanz o Antonio Ortiz, del grup Nosotros. Com és conegut, el grup Nosotros era responsable del reactivat Comitè de Defensa de Barcelona, i seria l'encarregat de dirigir la insurrecció obrera de Barcelona del 19 de juliol de 1936.

Per tant, la presència de membres destacats de Nosotros (per exemple Sanz i Ortiz el mateix 17 de juliol a

Sallent), fa concloure que també venien a alertar els grups de defensa de la comarca. Resultaria lògic que la presència a Barcelona de varies desenes de miners de Sallent durant els dies de juliol es degués a aquesta visita.

La Columna Terra i Llibertat

El moviment llibertari enviaria al front grups des del primer dia com ja hem vist. Deixant aquells grups que marxarien amb les Columnes Durruti i Ascaso, també en sortiria un grup d'uns 60 voluntaris llibertaris cap el Front d'Aragó el dia 23 de juliol amb les metralladores del Batalló. Seria conegut com el grup *Paso a la Idea*, amb en Manuel Ruíz Cintas com a delegat d'unitat¹⁶. D'entre altres unitats manresanes partides als fronts destacaria la *Primera Centúria Roja*, que era una companyia plural formada per militants de diferents partits i sindicats, dirigida per Josep Ferrándiz. També a destacar la columna de defensa costera que partiria cap a Tarragona el novembre amb uns 2.000 homes, ja en un context de militarització. Era una gran unitat de quatre batallons formada per les diverses forces antifeixistes. Estava comandada per Rafael Corvino (UGT-PSUC), Ramir Toran (POUM) i Enric Grau (CNT). Les altres unitats milicianes sortides de la Catalunya central serien reforços de les columnes del Front d'Aragó. També actuava en aquest front el *Batalló de Metralladores núm. 4* de la Caserna del Carme de Manresa.

És interessant apuntar que cada grup polític organitzava recaptés de diners i materials pel front. Eren molt freqüents els concerts, els balls, els mítings, les festes en solidaritat amb les milícies. Ajudaven a que la gent se sentís part de l'esforç de guerra i electritzaven la rereguarda. Durant moltes setmanes les milícies van ser realment mantingudes pels comitès revolucionaris locals, les organitzacions obreres i els partits, fins que el *Comitè Central de Milícies* i la Generalitat se'n van fer càrrec.

Pel que fa la *Columna Terra i Lli-*

bertat, aquesta seria la unitat militar majoritària entre els cenetistes i llibertaris de les comarques de la Catalunya central. La columna sortiria cap a Barcelona el 10 de setembre de 1936 en un acte multitudinari amb milers de persones a la sortida de l'estació de tren de Manresa. Primer li van dir *Columna Roja y Negra*, però un cop a Barcelona es van assabentar de que ja existia una columna amb aquell nom. Per tant li van canviar el nom per *Terra i Llibertat*. La columna partiria cap el Front de Madrid-Toledo el 20 de setembre.

Estava formada per entre vuit i deu centúries de les comarques centrals. Hi ha conflicte entre les fonts sobre la composició real de la columna. Segons Pedro Flores hi havia una centúria de Súrria, una altra de Cardona, una altra de Sallent¹⁷, dues de Manresa i una altra de grups de Navarcles, Sant Fruitós, Sant Vicenç, Esparreguera i Olesa de Montserrat. També hi havien dues centúries del Berguedà. Segons l'Enciclopèdia de l'Anarquisme espanyol hi havia: una centúria de Gironella-Berga, una de Balsareny, una altra de Sallent, una de Navarcles-Artés,

una d'Esparreguera, dos de Manresa i la vuitena seria de gent de diversos pobles. En aquest cas no nombra cap centúria de Súrria o Cardona. Per últim, «Solidaridad Obrera» publicava que eren 10 centúries¹⁸.

Sigui com sigui, la columna *Terra i Llibertat* va arribar a Madrid amb uns 1.500 milicians. Com veiem hi ha un desquadre entre les 10 primeres centúries i les 15 centúries finals. Això es pot explicar per que a les casernes militars de Barcelona controlades per la CNT hi havia voluntaris de tot arreu i algunes centúries més van ser afegides a la columna, comptant possiblement amb alguns grups més de llibertaris de la Catalunya central que van anar pel seu compte a Barcelona per afegir-se a la columna. Més tard, a Madrid, s'hi va adherir la centúria *Dinamiteros de Linares* completant la columna. *Terra i Llibertat* també tenia assignada una bateria d'artilleria, amb canons de 105 mm, anomenada *Sacco i Vanzetti*. El comitè de guerra estava conformat per Tomas Asensio, José Martínez, José Pérez, Josep Viladomiu, Josep Fariols, Fitó, Soler, Joan Moles i Jaume Crusellas.

L'Organització Confederal de les Columnes del Centre va nomenar com a delegats de la columna José Ramos, per la CNT i Germinal de Sousa, per la FAI¹⁹. En total van passar uns 2.000

milicians per la columna, que comptaria amb tres batallons que poques vegades van combatre junts (*l'Ulises, Los Ciervos i el de la Muerte*)²⁰. La columna tenia aproximadament un centenar de dones.

Segons Diego Abad de Santillán la columna tenia la funció secreta de prendre el control de l'or del Banc d'Espanya, que seria destinat a les fàbriques d'armament de Catalunya o a comprar armes pel Front d'Aragó. La Confederació no va atrevir-se a portar-ho a terme i l'or seria enviat a Cartagena amb destinació a Odessa, lluny dels anarquistes i en mans d'Stalin²¹. El Front d'Aragó patiria d'una manca d'armament i municions crònica.

Sigui com sigui, els primers

Composició de la Columna Terra i Llibertat			Delegats de l'Organització	
* Font: Arxius de Pedro Flores			Germinal de Sousa (FAI) José Ramos (CNT)	
Comitè de Guerra:				
Primer període (set-oct. 36)			Segon període (des de nov. 36)	
Tomàs Asensio (Barcelona)			Manuel García (Barcelona)	
José Martínez (Esparreguera)			José Martínez (Olesa/Esparreguera)	
José Pérez (Balsareny)			Peñarroya (Cardona)	
Antonio Ginestet (Manresa)			Manuel Benítez (Manresa)	
Salvador Lozano (Manresa)			Pedro Flores (Manresa)	
José Carmona (Manresa)			Pérez Navarro (Sallent)	
Sanitat	Transports	Investigació		
Dr. Nombela	Pere Fitó (Castellet de Llobregat)	Juan Valdés (Manresa)		
Josep Fariols (Súrria)		Baldui (Barcelona)		
Ramon Casals (Berga)				
Cultura i propaganda	Intendència	Estadística		
? (Olesa/Esparreguera)	Josep Viladomiu (Gironella)	Jaume Crusellas (Sallent)		
Delegats de centúria:			Annexes	
García (Olesa/Esparreguera)	Juan Valdés (Manresa)	Centúria Dinamiteros de Linares		
Paredes (Olesa/Esparreguera)	Salvador Lozano (Manresa)	Bateria Sacco i Vanzetti		
Enrique Flores (Súrria)	José Soler (Manresa)			
Carlos Monte (Balsareny)	Joan Figueras (Manresa)			
Luis Gil (Sallent)	Pedro Flores (Manresa)			
Joan Butchacas (Sallent)	José García (Manresa)			
Josep Roura (Artés)	Peñarroya (Cardona)			
Villanueva (?)	Emilio Espinosa (Cardona)			

* La llista no és exhaustiva però indicativa d'alguns responsables de la Columna

Milícies de la Catalunya central					
Unitat	Força	Localitat	Destinació	Data de Sortida	Composició política
1 Miners a Barcelona	40	Sallent, Figols	Batalla de Barcelona	17-18 de juliol	CNT/FAI
2 Grup «Paso a la Idea»	60	Manresa	Tardienta (Aragó)	23 de juliol	CNT/FAI
3 - Centúria «Dinamiters de Figols»	125	Barcelona	Saragossa (Aragó)	24 de juliol	CNT/FAI
4 Grup d'ERC del Berguedà	-	Berga	Alcanyís (Aragó)	24 de juliol	ERC
5 - Grup a Columna Lenin	-	Manresa	Sarinyena (Aragó)	29 de juliol	POUM
6 Batalló de Metralladores n.4	400	Manresa	Fornillos (Aragó)	2 d'agost	Militar
7 - Grup d'Estat Català	-	Manresa	Eivissa	11 d'agost	Estat Català
8 - Grup d'Estat Català	-	Manresa	Portocristo (Mallorca)	12 d'agost	Estat Català
9 - Grup a Columna Ascaso	-	Manresa	Oscá (Aragó)	14 d'agost	CNT/FAI
10 - Grup del POUM	35	Manresa	Portocristo (Mallorca)	20 d'agost	POUM
11 - Grup a Columna Macià	-	Manresa	Saragossa (Aragó)	25 d'agost	Estat Català
12 - Grup a Columna Macià	-	Manresa	Saragossa (Aragó)	19 de setembre	Estat Català
13 - Primera Centúria Roja	175	Manresa	Fornillos (Aragó)	28 de setembre	UGT/PSUC, ERC/EC, CNT, POUM
14 Columna Terra i Llibertat *	900	Manresa	Serra de Gredos (Toledo)	9 de setembre	CNT/FAI
16 Columna Defensa Costera **	2000	Manresa	Costa de Tarragona	31 d'octubre	UGT/PSUC, CNT, ERC/EC, POUM, P. Sindicalista, Militars i Guàrdies
17 - Centúria CNT-UGT de Castellet	120	Castellet del Llob.	?	14 de novembre	UGT, CNT, POUM
18 - Grup a Columna Lenin	-	Manresa	Tierz (Aragó)	21 de novembre	POUM
19 - Grup del POUM reforç PCR	-	Manresa	Fornillos (Aragó)	23 de desembre	POUM
20 - Grup de federals	-	Manresa	?	novembre	Partit Federal
21 Centúries del PSUC Alt Llobregat	250	Barcelona	30 Divisió (Aragó)	27 de març	PSUC

Les unitats més importants apareixen en negreta / Les unitats que eren reforços d'altres estan precedides de guió «-»

La mida habitual dels grups oscil·lava entre 15 i 25 milicians.

* La Columna Terra i Llibertat va sortir de Manresa amb entre 8 i 10 centúries. Sortiria de Barcelona amb unes 15, completant-se a Madrid.

La Columna estaria dividida en 3 batallons, però aplegaria aproximadament uns 2000 milicians, cantant relleus. És difícil de saber quants milicians eren de l'Alt Llobregat

No seria agosarat assumir que n'eren uns 1500 de la Catalunya central.

** La Columna de Defensa Costera estaria dividida en 4 batallons: un batalló desplegat a l'Ampolla (del POUM i catalanistes d'ERC i EC), un altre a l'Ametlla de Mar (UGT i CNT-Sindicats d'Oposició), un altre a Sant Carles de la Ràpita (CNT-FAI) i l'altre a Salou (guàrdies i 50 milicians del Partit Sindicalista)

Composició de l'autor

batallons van entrar en combat el 7 d'octubre de 1936 a Santa Olalla (Toledo), sota les ordres de José Asensio Torrado, un militar de carrera que va tenir durant la guerra un historial molt pobre. Més tard seria conegut com «el general de las derrotas» en perdre Màlaga.

Posteriorment, vuit centúries serien afegides a la *Columna Del Rosal* comandada per l'anarcosindicalista Cipriano Mera i el coronel Francisco Del Rosal. Aquesta columna va estar assignada al front de la Serra de Gredos/Àvila (pobles de Bargas de Toledo, Cabañas de la Sagra, Sotillo de la Adrada, San Martín de Valdeiglesias, El Tiemblo, Robledo de Chavela...). Després participaria en la defensa de l'aeròdrom Cuatro Vientos de Getafe i més tard defensaria la carretera Madrid-Toledo, per acabar i després a Olite del Teniente Castillo (a prop de Toledo). En aquesta primera època el comitè de guerra estava format de Sansa, Ginestat, J. Martínez, Asensio, Lozano, Casals i Carmona.

A mitjans de novembre, la *Columna Del Rosal* serà designada a la Serra d'Albarracín al límit entre les províncies de Conca i Terol sota el comandament d'Idefonso González, Soler i Joan Butchacas. Combatrà als pobles de Huete, Zahorejas, Peñalén, Betea, Cueva de Hierro, Peralejos de las Truchas, Carrascosa de la Sierra, Valdecuenca, Gea de Albarracín...

Al novembre una altra part de la Columna (concretament la bateria *Sacco i Vanzetti* i els *dinamiters de Linares*) va participar en la defensa de la Casa de Campo de Madrid, integrada en les unitats defensives republicanes durant la Batalla de Madrid. Per la seva ubicació algunes unitats de la Columna van trobar-se de casualitat amb el Govern republicà que fugia de Madrid cap a València. Van interceptar al ministre Indalecio Prieto i alguns milicians van estar a punt d'afusellar-lo. El Comitè Nacional de la CNT ràpidament va emetre ordres de deixar-lo anar. De resultes d'aquest conflicte va dimitir el comitè de guerra, i se'n va designar un de nou format per Manuel García, Pedro Flores, Pérez Navarro, Peñarroya, Manuel Benítez i J. Martínez.

La columna construiria un hospital de sang a Villaluenga (Toledo) que estava atès per metges vinguts de Catalunya. L'hospital va donar servei a tots els pobles del voltant creant petites filials on hi podien acudir tant els ferits del front com la gent del poble. La *Sanitat Confederada* (aquest era el nom que rebia) no es limitava només a la guerra sinó que portava a terme una tasca social.

Després de la militarització, que va tenir lloc entre març i juny de 1937, es va convertir en la *153 Brigada Mixta*. El seu comandant era Antonio Sebas Amorós, i el seu comissari Francisco Señor Martínez, tots dos de la CNT. Els batallons (Números 609, 610, 611 i 612) estaven comandats respectivament per Antonio Ferrándiz García, Feliciano Llach Bou (àlies «Leal»), Francisco Fausto Nitti i Víctor Gómez Goiri. Tenia un diari de caire anarquista que es deia «Nueva Era». El batalló 609 sortia de l'antic *Ulises*; el 610 de les centúries que decideixen militaritzar-se; el 611 del que quedava de *Los Ciervos* i *De la Muerte*; i el 612 de soldats de recluta i d'altres (una part de la *Primera Centúria Roja*, per exemple). La brigada va ser assignada a la *24 Divisió* comandada per Miguel Vivancos, de CNT. Dels 32 comissaris de la brigada (a nivell de companyia, batalló, serveis o d'estat major), només dos no eren de CNT.

La militarització va comportar molta polèmica, quedant molt igualada la decisió²². Malgrat això, el bàndol antimilitarista va admetre la militarització a canvi del trasllat de la columna al Front d'Aragó i l'abandonament d'aquells que així ho desitgessin. Entre les baixes figuren noms coneguts del moviment llibertari com el de Joan Figueras, Ramon Casals, Josep Viladomiu, Josep Bach o Josep Ester i Borràs entre d'altres que s'integrarien a la vida de la rereguarda.

Durant el procés de militarització els llibertaris de la columna es van reorganitzar políticament a l'*Agrupació Titanes Libertarios*. Aquesta organització a nivell de batalló tenia la finalitat de controlar políticament l'antiga *Columna Terra i Llibertat*, de manera que controlaven el comissariat i també van arribar a imposar el nomena-

ment de companys anarquistes per als llocs clau del batalló i de la brigada mixta. També tenia la missió d'evitar que es creessin classes i jerarquies, per exemple, negant-se a rebre privilegis per rang, com sous més alts o menjar especial, que socialitzaven entre tothom. A títol d'anècdota, al ferit de guerra Ignasi Codina²³ li van pagar un braç ortopèdic amb el diners que en teoria corresponien a l'oficialitat del batalló. La Columna sempre es va negar a rebre un sou de la Generalitat, va preferir cobrar de les aportacions dels sindicats per mantenir l'esperit revolucionari propi d'un exèrcit de treballadors.

La *Columna Terra i Llibertat* estava acantonada a Binèfar i Monzon (Osca) durant el procés de militarització. Un altre batalló s'estava reorganitzant a Barcelona, a la caserna dels Doks. I així arribaria a l'època dels Fets de Maig, situada a la rereguarda. Diverses unitats confederals es van reunir a Barbastro per decidir la seva postura al respecte dels fets que estaven tenint lloc a Barcelona. El batalló *Ulises* juntament amb la 127 BM dirigida per Màximo Franco va estar a punt de caure sobre Lleida²⁴ per defensar la Revolució²⁵. Les unitats de la caserna dels Doks (anomenada *Espartacus* durant la guerra) no van participar dels combats Fets de Maig excepte per defensar les instal·lacions d'un atac de la propera caserna Karl Marx.

Dins la *24 Divisió*, dirigida per Vivancos, la *153 Brigada Mixta* va combatre a la Batalla de Belchite on les unitats confederals van patir greus pèrdues ja que encapçalarien un assalt a Belchite, entrant el 28 de setembre. De poc va servir, ja que el poble estava totalment en ruïnes. De fet es considera que l'assalt de Belchite servia per distreure les tropes anarquistes molt descontentes amb la dissolució de les col·lectivitats agràries d'Aragó per part del general Líster que complia ordres del govern de la República.

Per aquella època Sebas va ser substituït al front de la brigada per Antonio Teresa Miguel, nét de l'anarquista Domingo Germinal. Teresa era basc i havia estat comandant del batalló confederal biscaí *Isaac Puente* fins

a la caiguda de Biscaia i Santander sota les tropes nacionals. En aquest moment diversos militants perseguits a la rereguarda per la contrarevolució trobarien refugi a la brigada, com en Ramon Vila Capdevila.

Durant l'ensorrament del Front d'Aragó, a la primavera del 1938, la 153 Brigada Mixta es trobava just al bell mig de l'assalt franquista (sector Fuendetodos, el poble de Goya) i va quedar destrossada, retrocedint com va poder fins el riu Segre. Les restes es van reagrupar a Valdomà (Flores recorda que la Brigada semblava un campament nòmada). Com a càstig per la retirada el 19 d'abril va ser adjuntada a la 30 Divisió, comandada pels comunistes Galan i Mantecón. Teresa seria destituït com a cap de la brigada. Els estalinistes van efectuar tèrbols maniobres polítiques dins la brigada per assassinar o fer empresonar els comandants llibertaris dels batallons i de les companyies ²⁶. L'ocasió perfecta vindria el mes de maig a partir de l'assassinat del comissari de la brigada, el socialista Rigabert, quedant acusats els anarquistes amb un seguit de detencions i un afusellat ²⁷.

El nou comandant de la unitat seria el comunista Antonio Núñez Balsera. Sota la seva direcció la Brigada va participar a la Batalla del Segre l'agost de 1938, utilitzada com a carn de canó i quedaria novament delmada aguantant durant 8 dies 7 atacs consecutius, amb un 30% de baixes. La gesta la capitanejaria el naturista llibertari Juan Asencio, capità de la 2a companyia de metralladores.

En definitiva, l'historiador llibertari Josep Peirats ajuda a relatar el destí de la columna *Terra i Llibertat*, a costa de les decisions que venien de dalt, d'un àmbit que escapava a tota influència de la CNT:

Al producirse el desastre de Aragón en la primavera de 1938 [en referència a la Brigada 153] siguió la misma suerte que la 24 División, que había sido privada de sus mandos. Seguidamente fue agregada a otras Divisiones que tenían mando comunista, hasta caer en la órbita de la 30 División. La jefatura de la Brigada y la mayoría de los mandos fueron alcanzados por la codicia

comunista mediante una serie de maniobras cuyo estilo es inconfundible. Jefes y oficiales sospechosos de anarquistas eran destituidos, pasaban a la condición de disponibles o eran trasladados a otras unidades en frentes apartados. Bajo diversos pretextos habían sido desposeídos de sus mandos los comandantes Teresa y Leal [Feliciano Llach]. Este último había sido el héroe de la delicada operación a través del río Segre, efectuada en agosto de 1938, en apoyo de la ofensiva republicana del sector del Ebro.

El batalló que dirigia Llach havia aguantat una allau de foc gràcies a la companyia de metralladores dirigida per Asencio. La gesta li seria atribuïda a la direcció comunista de la 30 Divisió, que va aconseguir un seguit d'ascensos.

Un interessant relat sobre l'agitada vida de la 153 BM ens el dona l'Àngels Casanovas en el llibre «Miquel Carreras Costajussà» ²⁸. Casanovas descriu les operacions militars de la brigada des de la Batalla de l'Ebre fins al replegament de la tardor de 1938. També narra diversos casos tèrbols que van tenir lloc a la brigada com la pròpia mort del protagonista i es fa palesa la degeneració de la guerra, sent evident la separació entre l'Estat Major i la tropa posant de manifest les borratxeres dels primers mentre la tropa passava tota mena de privacions, cosa que també relataria Flores.

Finalment, durant l'ofensiva franquista de Catalunya, la brigada va defensar primer Juncosa, després la Serra del Montsant, passant després a Igualada i per últim a Santa Coloma de Queralt. Les últimes notícies de la brigada es van tenir durant la defensa de Vic, el dia 26 de gener de 1939²⁹. Després la majoria dels seus combatents va acabar als camps de concentració de la Platja de Sant Ciprià, al Rosselló francès. Caldria afegir que mentre la majoria d'unitats republicanes es dissolien en el caos d'última hora, el batalló *Ulises* format per la Columna *Terra i Llibertat*, el «que no tenia disciplina», el que no era militar, encara tenia 400 combatents i va entrar a França unit ³⁰.

Conclusions

Podem afirmar que la composició de les columnes anarcosindicalistes de la comarca eren la continuació de la generació obrera activa durant el cicle de 1931-36. Una part (minoritària) de la qual havia pres les armes en diverses ocasions a través dels comitès de defensa i les revoltes locals. Una altra (majoritària) havia sigut protagonista de les nombrosíssimes vagues que van partir, gairebé crònicament, les conques del Llobregat i el Cardener. No es pot concebre l'existència d'una gran milícia obrera sense un període previ de politització i organització a través de l'enquadrament sindical. Ni tampoc sense uns militants molt experimentats en accions insurreccionals de caire clandestí.

NOTES

1. Els llibertaris tenien uns «Comitès Antimilitaristes» per enquadrar els soldats de reemplaç i una organització anomenada «Apoyo Mutuo» per organitzar els oficials afins a les idees anarquistes i d'altres socialment avançades (sobretot republicans federals). Per il·lustrar l'abast d'aquestes organitzacions dir que als combats del 19-20 de Juliol de Barcelona estan registrats 1 mort i 25 ferits d'entre membres de l'exèrcit amb carnet de la CNT. Les 26 baixes (per resistir-se a la sublevació) foren una proporció molt destacable de les 333 baixes totals confirmades de les forces militars de la batalla de Barcelona. Aquest fet podria ser extrapolable al batalló de Manresa, sense tenir una importància numèrica tant gran. Referenciat a, CASAS SORIANO, Just. *Els Fets de Juliol de 1936 a Barcelona*. Ed. Base. 2016.
2. GUILLAMÓN IBORRA, Agustín. *Insurrección. Las sangrientas jornadas del 3 al 7 de mayo de 1937*. Ed. Descontrol. 2017. p. 85.
3. Records d'Enric Grau. El grup estava format per Josep Corbella, Pedro Cano, Josep Camps («Jep el de la pipa»), Soler, «Esmolet», «Sevilla», «Manolo» i el mateix Grau.
4. SERRA, Jaume. 1988. p. 43
5. *Solidaridad Obrera*, 24/07/1931
6. FLORES, Pedro. 1981. p. 229
7. FLORES. 1981. p. 243. El Comitè estava format pels militants de la Federació Local de Sindicats de Manresa, Vicente Satina, Ramon Planas, José Soler Castella, Josep Aliet i Jep Campos dels sindicats de Sallent.
8. El primer nom és una entrada de la *Enciclopedia del Anarquismo*. Fundació Anselmo Lorenzo. Els altres dos són noms proporcionats per Pedro Flores.
9. BARRIO ALONSO, María Àngeles. *Anar-*

- quismo en Asturias 1890-1936. Universidad de Cantabria, 1986. Tesina. p. 460. Informació extreta de: Pleno de Madrid de julio de 1933, original mecanografiado, IISG. Fondo CNT, Paquete 93. B.1.C.1.7, film 262.
10. Hi ha una disparitat d'opinions. Flores considera que la visita d'Albadatrecu i companyia era per la insurrecció del 8-9 de desembre, mentre que Enric Grau afirma que van venir a preparar la del 8 de gener de 1933. Sigui com sigui és obvi que per cada ocasió venia un delegat dels comitès de defensa de Barcelona que activava els grups de la comarca.
 11. *Nosotros* tenia una àmplia xarxa de contactes per tot l'estat i fins i tot dins de les forces de seguretat, a les casernes de soldats, als carabiners, a altres sindicats, etc., així com una relació directa amb els diferents comitès de defensa i grups d'acció del territori. *Nosotros* entrarà a la FAI a partir de 1934, un cop descartada definitivament la via insurreccional practicada entre 1932 i 1933.
 12. FLORES. 2003. p. 66
 13. BACARDIT GAMISANTS, Miquel. 2012. p. 41.
 14. AMORÓS, Miquel. 2009. p. 76-77
 15. GUILLAMÓN IBORRA, Agustín. *Insurrección*. p. 307-310.
 16. BONVEHÍ, Jordi. *Biografía de Manuel Ruíz Cintas*, <http://historiesmanresanes.blogspot.com.es/2012_01_01_archive.html>
 17. Flores no la comptabilitza en les seves memòries, però aquesta centúria apareix al llibre *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, 2.: *Una revolució en plena guerra* on s'indica que hi havia 128 milicians de Sallent a la *Columna Terra i Llibertat* quan aquesta estava operant al front de la Serra de Gredos. També apareix nomenada en els seus papers. Col·lecció Flores, Carpeta XI.
 18. *Solidaridad Obrera*, 12/09/36.
 19. FLORES. 2003. p. 161
 20. FLORES. 2003. p. 353
 21. ABAD de SANTILLÁN, Diego. 1977. p. 330 Aquesta versió la corrobora el milicià de la columna Terra i Llibertat Jaume Cruselles (responsable de l'estadística de la columna) al Pèsol Negre, núm. 73, p. 16.
 22. FLORES. 2003. p. 147-148. Sobre la militarització Flores escriu: *El voluntariado ya es casi inexistente, al contrario, cantidad de voluntarios de los primeros días han causado baja, significando que si queremos, como debemos, continuar la guerra hay que movilizar (movilizar es imponer), obligar y esto sólo lo puede hacer el ejército. Por otra parte, no convirtiéndonos en ejército, y menguando el voluntariado, nuestra fuerza en armas acabaría en breve para quedar en cuadro debido a las bajas cuando se produjeran operaciones de envergadura.*
- Es decir, que a la par que nuestras fuerzas armadas disminuían, las de los demás sectores políticos aumentaban mediante las quintas movilizadas. [...] con toda la fuerza de mis sentidos era enemigo de la militarización. Pero, por otra parte estábamos inmersos en una cruel realidad, con la que difícilmente podía equilibrar los sentimientos y el deber, siendo esta vez víctima de lo segundo.*
23. Codina era membre de les *Juventuts Llibertàries* i del grup excursionista *Endavant*. Després va ser mestre racionalista i membre del CENU per ingressar a l'Exèrcit Popular de la República al ser cridat a files.
 24. FLORES. 1981. p. 251.
 25. FLORES. 2003. p. 159. «A pesar de mi juventud, no dejaba de aismlar la realidad de la situación, y si al igual que Máximo, que también era joven, me llamaba la acción, no dejaba de ver y comprender lo álgido de la situación y que responder a la provocación era la guerra civil en el área republicana, que indudablemente aprovecharía Franco para ganar la guerra»
 26. PEIRATS, Josep. *La CNT en la revolución española* p. 212-216.
 27. Tal era la maniobra comunista per controlar o anul·lar les unitats dels llibertaris que el 17 d'octubre de 1938 els grups culturals de la *26 Divisió (exColumna Durruti)* li van dirigir al Comitè Nacional una carta en termes enèrgics: *El caso de la 153 Brigada es el mas próximo a nosotros... El despotismo de los mandos, constituidos por los peores elementos; la procaz actividad de los comunistas ha llegado [...] a un extremo intolerable. Se trata de una cuestión de vida o muerte para muchos compañeros, militantes activos de nuestro Movimiento... Las últimas noticias [...] no pueden ser más graves... Los compañeros de la 153 Brigada están dispuestos a vender cara su vida... La causa de los compañeros de la 153 Brigada es nuestra causa, la causa de los libertarios de la 26 División, por lo que significamos la posibilidad de que se vea colmada nuestra paciencia, caso de que a nuestros hermanos de la 153 les ocurra lo que a todos [...] interesa precaver y evitar...*
 28. CASANOVAS i ROMEU, Àngels. *Miquel Carreras Costajussà (1905-1938)*. Biblioteca Serra d'Or. En parla de la 153 BM a partir de la pàgina 315.
 29. SBAHC. *Història de la 153 Brigada Mixta*, consultat a <<http://www.sbhac.net/Republica/Fuerzas/EPR/EprL/BM153.htm>> Referència extreta de ENGEL, Carlos. *Historia de las Brigadas Mixtas de la República*, 1999.
 30. FLORES. 2003. p. 224.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD de SANTILLÁN, Diego. *Porqué perdimos la guerra*. Barcelona, 1977. Plaza & Janés.
- ALOY, Joaquim i SARDANS, Jordi. *Història Gràfica de Manresa. La República (1931-1936)*. 3 Vol. Parcir Edicions Selectes, 1990.
- ALOY, Joaquim i SARDANS, Jordi. *Història Gràfica de Manresa. La Guerra Civil (1936-1939)*. 3 Vol. Parcir Edicions Selectes, 1990.
- AMORÓS, Miquel. *José Pellicer. El anarquista íntegro*. Barcelona, 2009. Virus.
- CASANOVAS i ROMEU, Àngels. *Miquel Carreras Costajussà (1905-1938)*. Biblioteca Serra d'Or.
- CASAS SORIANO, Just. *Els Fets de Juliol de 1936 a Barcelona*. Ed. Base. 2016.
- FLORES, Pedro. *Las luchas sociales del Alto Llobregat y Cardener*. 1981. Edició de l'autor.
- FLORES, Pedro. *Memòries de Pedro Flores. A la recerca de l'ideal anarquista*. 2003. Centre d'Estudis del Bages.
- MERA, Cipriano. *Guerra, Exilio y Cárcel de un anarcosindicalista*. Ruedo Ibérico, 1976.
- ÍÑIGUEZ, Miguel, *Enciclopedia Histórica del Anarquismo Español*, 3 vol. FAL, 2008.
- SERRA i CARNÉ, Jaume. *El moviment obrer al Bages i Berguedà durant la Segona República*. Centre d'Estudis del Bages, 1988.

ARTICLES

- BONVEHÍ, Jordi. *Biografía de Manuel Ruíz Cintas*. Website Històries Manresanes.
- BACARDIT GAMISANTS, Miquel. *Magí Gamisans 'Gamis' un home del poble*. Revista Dovella, 2012.

ARXIU

- Notes d'Enric Grau. Papers de Pedro Flores, Biblioteca del Casino, Carpeta VII.
- FORTICH, Ramon. *Apuntes históricos de la Cardona bimilenaria e historiografía del 14 de abril de 1931 al 1 de febrero de 1939*. Col·lecció Pedro Flores, Carpeta IX. Biblioteca del Casino de Manresa.
- MAZAÑA i BOIX, Gonçal. *Història del moviment llibertari a les comarques del Bages-Berguedà*. Col·lecció Pedro Flores, carpeta I.
- Còpies dels Papers de Salamanca, consultats a l'Arxiu Comarcal del Bages.

Miguel G. Gómez
Historiador